

Фріц і Йоган

Олесь Досвітній

На нім були коротенькі блакитні штанці, що лгдім" доходили до колін, гарно випрасувана матроська кур точка, на голові — репсовий капелюх, а на ногах прекрасної роботи черевички. Обличчя було лагідне, як у всіх щасливих дітей. Під пахвою він тримав чорненький школярський портфелик, затягнутий ремінцями.

Він ішов повагом, розглядаючи обтяжених турботами й безтурботних людей, що так кудись поспішали, ніби від швидкості їхньої ходи залежало життя чи смерть цілого людства.

Рівним бруком мчали авто й вихором обганяли битюгів з навантаженими хурами, на мить запинаючи їх у голубий серпанок газолінового диму. Іноді повз нього пробігали інші, верткі школярі, пробишаки, дружньо штовхали в бік, на знак того, що вони зовсім не бояться, якщо хто викличе, тут же стати до спортсменського боксу. Але він обдарував їх усмішкою й спинявся, доки ті десь зникали в натовпі дорослих чоловіків і жінок. Біля низьких кам'яних поручнів він став і, спершись на них грудьми, дивився на широку річку, закуту в позеленілий від мороху камінь. Різноголосі посвисти пароплавів, катерні, що вишикувались на річці густою чередою, притягли його увагу, і хлопчик дивився на них, замиловуючись метушнею цих малих і великих, грайливих і поважних рухомих будинків. Потім він перевів погляд праворуч, уздовж узбережжя Ельби й запримітив другу малу фігурку, яка теж сперлась на широкі поручні — кидала в воду крихти, що їх ще в повітрі намагались підхопити чайки. Зовсім білі, з жовтими, попелястими й чорними плямами, ці морські голуби, вигнувши крильця догори, так ніби вони ось-ось переломляться, падали на крихітки. Над водою лунали їх застережливі, жалібні блаженські — поклики.

Хлопчик хутко пішов до тієї фігурки. Фігурка на зріст була така, як і він, і складалась із брудненької блузки, вилинялих, з грубої тканини, латаних штанів, безформних, з дорослої ноги черевиків і такої ж синьої кепі, що її раз у раз руки фігурки звичайними помахами підсували догори на потилицю. Другою вільною рукою це хлоп'я тримало під пахвою сизого голуба-дикуна, обвивши його маленькими пальчиками.

— Ану лишень дай я кину! — простягнув елегантний хлопчик руку до фігурки і потім теж жбурнув крихітку хлібця в напрямку чайок, що метеликами, майже на однім місці, пурхали недалеко них, над водою.

— Ще нема,— промовила кирпиченька фігурка на повторне школяреве бажання й розтулила долоню вільної руки.

Школяр уважно подивився між пальцями, ніби сподіваючись, що там могла застрягти яка крихтина, і відповів, розглядаючи засмальцьовану долоню фігурки:

— А ти хіба не миєш милом? — і додав: — Ти чудно говориш. Треба: не "ще нема", а "більш нема". Ти не ходиш до школи?

— Ходжу. А що?

— Як тебе звуть? Мене Йоганн.

— А мене Фріс...

— Атож. Не Фріс, а Фріц. Це твій голуб? А він уміє носити пошту?

— Пошту? До кого? — неймовірно глянув Фріц на елегантного Йоганна.

— А так, коли б війна сталася?

Йоганн поклав портфельчика з книжками на панель і, притиснувши його ногою до стовпчика балюстради, простяг обидві руки, що цупко тримали голуба.

— Я воювати не буду. То для буржуїв війна,— буркнув, подумавши, Фріц. Йоганн, беручи голуба, пильно подивився на однолітка.

— Не будеш? Буржуїв? Що то є?

Фріц почухав потилицю, одним заходом насунув на очі капелюха і, ніби вагаючись відповідати, тихо промовив:

— А не буду. Мабуть, твій татко буржуй. Ба, он які в тебе гудзики й черевики! — Він знову відсунув капелюха на потилицю, заклав руки в кишеню, розкарячив ноги й зухвало дивився на Йоганна.

Йоганн стенив плечима й розглядав голуба, по-гладжуючи його долонею.

— Купи,— запропонував Фріц.— Півмарки. Сизий голубок хутко-хутко закліпав повіками, ніби

відчувши зраду свого господаря. Нараз він тріюпуи крилами і звився в повітря, підіймаючись щораз вище, до вільного простору над височенними будівлями, ЩО, поприлипавши одна до одної, творили велике місто.

Момент обидва хлопчики, роззявивши ротики, скам'яніло стояли, позираючи за летом голуба. Тоді Фріц почухав потилицю й насунув капелюха на очі. Бліденькі губи йому трохи тремтіли, і він ледве промовив:

— Як же ти пустив його?

— А, я... я гладив... Він і вистрибнув,— трохи перелякано відповів Йоганн. — Але гроші я віддам Зараз у мене нема... Е, ні, є п'ять пфенігів... Ходім, куплю цукерку. Я в мами візьму. Завтра віддам. Приходь сюди після школи, о першій годині. Іще на тобі олівець.— Йоганн хутко розмотав портфельчик і добув звідти з блискучим кінчиком чорненький олівець. —

Диви, він висувається! О, бач як! — показав Йоганн, як висунувся й знову заховався грифелик олівця.

Вони пройшли до рогу, і Йоганн купив Фріцові цукерку.

Коли Йоганн із щасливою усмішкою на обличчі кивнув востаннє Фріцові і зник за рогом, фріц поволі гриз шоколадку й уважно дивився на блискучий кінчик олівця, звідки, за рухом його пальців, з'являвся та зникав темний грифелик.

Нарешті він узяв його в праву руку і вивів собі на долоні: Йоганн. Потім, замріяний, почовгав через майдан.

— Йоганн, що ж ти тут наробив? — заховуючи спокій, промовила огрядна дама, з'явившись на порозі розкішної вітальні.

Посеред хати, на блискучім вощенім паркеті, походжав збурканий сизий голуб, а двоє юнаків заціпнули на місці. Вони стояли навколішках біля ящика з-під сірників, що з нього лаштували голубине житло.

На блискучій підлозі білів свіжий бруд, що накаляв голуб чи з переляку, чи з радості, побачивши в дзеркалі блискучого паркету свого двійника.

Дама насупила ріденькі брови, піднесла руку до шиї, з наміром закрити маленькою долонею декольтовані груди, і ступнула до кімнати.

— Що це за хлопець? — запитала вона.

— А це Фріц, що голуба мені приніс. Він зовсім погано вимовляє. Він обіцяє показати, як ловити голубів... Він живе в старому місті, аж на катрашці! — Йоганн підвівся і ступнув до матері, обтріпуючи, долоню об долоню, бруд.

— Ти зовсім здурів! — гукнула ненька, але нараз замовкла й обережно, щоб не закалятись самій, почала хусткою витирати синові долоні. Згодом, ткнувши йому хустку в кулачок, промовила: — Піді помий руки!

Фріц мовчки стояв біля ящика.

— А ти, любий хлопчику, вже йди,— промовила вона до Фріца.— Голуба теж візьми собі,— і натиснула грушу біля порт'єри.— Чому ж стоїш? Піймай його і йди собі! — показала вона пальцем на голуба.

Фріц потихеньку почав підходити до голуба, що заметушився по підлозі, підстрибуючи й намагаючись знятися своїми збурканими крилами.

— Приберіть, будь ласка,— коротко приказала дама до юної служки з бистрими очима, показавши пальцем на ящик і бруд на підлозі.

Коли пані вийшла, служка хитнула до дверей головою, дивлячись на Фріца.

— Йди вже! Сказала тобі господиня?

Фріц не перечив. Дама стояла біля відчинених вихідних дверей і, коли Фріц проходив, тикнула йому в руку срібняка.

Коли Йоганн прибіг у вітальню, там ніби й ніколи не було жодного ящика, чужого хлопця й голуба. Тільки служка, наступивши ногою на сукенку, дотирала підлогу, наводячи блиск у тих місцях, де були плями.

Йоганн спинився біля рояля і, прикусивши губу, мовчазно стояв хвилинку, втопивши погляд у те місце, де мав бути нещодавно будиночок для голуба. Потім він рвонувся в коридор, підстрибнув до вішалки і, вхопивши свій капелюх, винісся на сходи.

Він хутко подався в напрямку Ельби, де безугавно метушились пароплави, катери.

За хвилинку він наздогнав Фріца, а згодом вони, обнявши один одного за плечі, входили у вузьку вулицю з півкам'яними й напівдерев'яними будівлями.

Вуличка була така вузька, що двом юнакам довелося притиснутись до брудної стіни пошарпаної будін лі, щоб пропустити підводу із сміттям. Височенні будинки затинали вуличку від світла, повивши її в морок, хоч було тільки за полудень і ясне сонце обдаровувало місто своїм щедрим для всіх сяйвом.

У цей довгий склеп — вуличку — било сперте повітря з дверей, вікон будинків.

Огидливий дух безперестанною течією мінився з кислого на їдкий, з пряного на гнійний. Йоганн на мить навіть захисливо підніс руку до вуст, але, зауваживши, що Фріц спокійно розповідав про засіб, як ловити голубів, і не виявляв жодного непокою з такої задухи,— відірвав долоню й навіть засміявся, удаючи із себе відважного, як і його юний приятель. За момент вони зникли у вузьких дверях будинку. З темних сіней подались нагору стертими дерев'яними сходами без поручнів. Тут Йоганн, спираючись рукою об кострубату стіну, підіймався слідом за Фріцом угору, обережно ступаючи, щоб не посковзнутися і не загустити вниз.

На переходах з одного поверху на другий вони потрапляли у вузьку смужку світла, що тьмяно йшло з верхньої рами якихось дверей. Нарешті Фріц ткнув Йоганнові в груди голуба й почав шарудіти руками по підлозі. Згодом Йоганн чув, як його приятель копирсав ключем залізо. Він одімкнув двері, відчинив їх, і обидва ввійшли до кімнатки. Це була звичайна кімнатка, як і у всіх квартирах цього кварталу. У ній був стіл і дна дзиглики, що над ними на стіні висіла поличка з кількома рондлями, алюмінієвими чашками. Вузька пічка-плита притислась біля дверей, а в куті на цвяху, з-під запинала фартуха, виднілося убрання. Крізь одне велике зачинене вікно видно було карниз другого будинку навпроти й високе небо.

Фріц узяв із рук Йоганна голуба, пустив на підлогу і, кивнувши приятелеві, пішов навшпиньки до других, відчинених, дверей.

Йоганн теж зазирнув до тісної кімнатки й побачив біля ліжка на темній дитячій куцині, простеленій долі, мале хлоп'ятко. Воно, розкинувши рученята, солодко спало. Тут же, біля другого ввігнутого ліжка, з покритою, невиразного кольору й потріпаними краями ковдрою недбало порозкидувано було кілька цурпалків, погнутих покришок та ложок, а із скіпочок створено щось подібне на хижку, вкриту хустиною.

Досить нагулявшись цими іграшками, дитинча заніміло в солодкім сні.

Оце й усе багатство цих двох кімнат, що одним з їхніх господарів був Фріц.

— Тихше, хай спить! — прогомонів Фріц, застережливо підвівши догори пальця. Потім він кілька разів потяг носом, ніби відчуваючи щось уразливе, обернувся й побачив у кутку першої кімнати купку дитячого бруду.

— От іродів Ле, знову напаскудив! — розгнівано, але тихо промовив Фріц. За мить він добув із-під столу ганчірку й відтарабанив бруд кудись у сіни, трохи потерши ногою запаскуджене місце.

Потому він знову кивнув на Йоганна, і вони вийшли в темні сіни. За хвилинку обидва були на дахові, за димарем, і зорили за сіткою, що біля неї насипано було трохи зерна.

Фріц розповідав уважному Йоганнові про різні способи приманювати голубів, іноді обережно визираючи з-за димаря. Йоганнові нетерпляче світилися очі. Мабуть, його поійняло непереможне бажання якнайскоріше піймати голуба чи голубку, що він аніяк їх не розпізнає, а це так гарно вгадує Фріц.

Але їм не пощастило впіймати. Коли вони знову опинилися в хаті, там був якийсь чоловік, що від нього відгонило залізом і пивом. Він був якийсь вугластий, і спочатку

його рухи аж ніяк не сподобались Йоганнові. Але після того як він розігрів на примусі рондель, з якого пахло м'ясом, налив у тарілку й поклав на неї дві ложки, кивнувши до Фріца й Йоганна їсти,— Йоганн нараз відчув до нього пошану. Чоловік усе ще вовтузився біля плити, накачував примуса. Все це він робив однією рукою, бо на другій сиділо мале хлоп'я, Ле. Певно, досить відпочивши на своїй куцині, воно тепер, обхопивши за шию батька, мовчазно стежило за його роботою.

— До школи не ходив?! — промовив до Фріца батько тоном, що в нім був докір, погроза, запитання й розпач.— Не буде з тебе людини! Он він. буде або інженером, або лікарем! — тикнув він ложкою на Йоганна.— А з тебе — ніщо, будеш, як я... побачиш!..

Фріц мовчки сьорбав теплу юшку й поглядав на Йоганна. Мабуть, він зауважив, що тому з ложки капнуло на блузу, і навчив, як треба підставляти хліб, щоб не заляпатись.

— Наїлись? Добре,— промовив чоловік до Йоганна й Фріца.— А ти ж чий? — спитав він, розглядаючи Йо-ганнове пристойне, але трохи забруднене свіжою пилякою вбрання.

— Я — Брайхера,— тихо промовив Йоганн.

— Брайхера? От і гаразд. Брайхера...— розмовляв сам із собою Фріців батько, годуючи малого Ле.— Ну, а чим твій батько? Чи як? — запитав він, нахилившись під стіл і здобувши звідти жмут газет.

— А, суддею,— лагідно відказав Йоганн.

— Суд?!— ледве не скрикнув той і спинився на півслові. Йому затремтіли щоки, і він посадив мале дитинча, що тепер гралося йому в вусах, на друге коліно і дав йому газети. Мале почало уважно перегортати купку часописів, розглядаючи малюнки.

— Суддя Брайхер... Надбережного бецирку? — оволодівши собою, спокійно протяг Фріців батько.— Так. Судді Брайхера?! Молодець хлопець! — Потім він мовчки допомагав малому хлоп'яті розгортати газети, шукав малюнки, потер долонею шию, глотку, ніби йому щось давило, і згодом додав: — Атож, молодець хлопець... Приходь до Фріца, приходь... У вас, мабуть, не так обідають, як оце ми? Га?

Йоганн мовчав, а в його погляді, що він утопив у спорожнілу тарілку, стояло якесь незбагненне питання, що він намагався розв'язати. Потім він ійд-повів:

— Я буду приходити.

У хату ввійшла жінка. Вона була висока, з потемнілим обличчям, і на її худій поставі одіж висіла, ніби на стояку.

Вона стомленим рухом скинула сіренький жакетик, повісила на гвіздок під фартух і сіла на дзиглика.

Мале простягло до неї рученята, перехилившись із батькових рук корпусом, і мати взяла його на коліна.

Батько насипав їй тарілку й пробурчав:

— Ну як?

— Ще днів на три буде прання,— відказала жінка й почала сьорбати юшку. Вона їла похапцем, ніби намагалась якнайшвидше знищити остогидлу поживу, а коли скінчила, зауважила: — Добре було б викупати малого,— і, пересадовивши його знову чоловікові

на коліна, почала прибирати зі столу.

Фріц тримав голуба в руках і пояснював Йоганнові свої припущення, що той голуб, напевне, переродок із турмана й дикуна, а на знак доказу показував йому біленькі пір'їнки у хвості.

До хати ввійшов ще один чоловік, що ані обличчям, ані одягом майже не різнився від Фріцового батька. Він почастивав господаря цигаркою, і, коли мати з малим була в малій комірчині, вони сиділи й довгенько балакали про якогось докера, що йому відірвало руку залізом... що треба якось полагодити справу з допомогою його сім'ї, та якогось Найтеля, що сидів у в'язниці...

Йоганн слухав усе це за прикладом Фріца, спершись спиною на лутку.

Коли виходили, на сходах Йоганн спитав:

— А як твого батька на прізвище?

— Гартшталь,— відповів Фріц.

— Гарне прізвище,— відказав Йоганн.— Тільки у вас дуже малі кімнатки, нема на що сісти і... погане повітря.

Фріц невпевнено зиркнув на свого приятеля.

— Той суддя, ліберал, доводив мені, що я є злодій Німецької держави, що я, як соціаліст, мушу йти за прикладом великих соціалістів — допомагати будівництву краю, що є зразком для цілого, світу, а не руйнувати робітничу дисципліну! — гукав низенький худорлявий чоловік, стиснувши кулак і важко поклавши його край столу.— А що відривають нам руки, що ми живемо як скотина, що наші діти родяться й ростуть у багні, а з самих нас зроблено мовчазні машини, якими верховодять шуцмани?! — хвилювався літній чоловік. Він навіть підвівся і, закривши руки до кишень, обвів поглядом присутніх.

Слухачі, і між ними Гартшталь, мовчки смоктали вонючі люльки, а Гартшталева жінка, втопивши задумливий погляд у кут укритої морохом стіни, безперестанку чукала на колінах малого Ле.

Йоганн і Фріц плели сітку. Власне, пл'їв Фріц, а Йоганн тримав кінчики, стежачи за пальцями свого друга, що так хутко, славно виробляли петельки.

Гартшталь вийняв люльку з рота і, на момент повернувши голову до малих майстрів, усміхнувшись, промовив:

— А знаєте, друзі, оце його синок! — І знову зачадив синім уразливим димом.

— Брайхерів? — поспитав низенький чоловік... і раптом його обличчя почервоніло.

— Слухай, хлоп'я! — гукнув він до Йоганна.— От-от, плети сітку, рости, а потім, як і твій батько, будеш у ту сітку заплутувати робітників і садовити їх до тюрми за те, що вони тільки хочуть як-будь жити й стати людьми, а не шолудивими собаками, як нас уважають! От виростеш, заступиш свого татуню. О, він молодця допомагати визискувачам тягти з нас жили, наживатись і на ті пфеніги, що стягнуть із нас, справляти тобі такі елегантні черевички, пікейні блузи та кашемірові штанці... Ти знаєш, що твій татко кат кожного робітника, такого, як я?! — ударив себе в груди промовець.— І інших тисяч, що ти їх бачиш у брудному одязі на пристані, в

майстернях!

Йоганн заціпив у руці краї сіточки й перелякано дивився на сердитого дядька. Він читав, чув про катів, але ніколи не гадав, щоб його такий лагідний, добрий і елегантний татко міг бути катом... Що він чує? І Йоганн, що не йняв цьому віри, перевів погляд на Гарт-шталя, Фріцового батька. Атож, цей чоловік, що він його вже бачив учетверте, приходячи до Фріца, ніколи не сказав йому поганого слова. І його погляд благав у Гартшталя захисту.

Гартшталь сплюнув на долівку, кахикнув, ніби збираючись із думками, і, нарешті, промовив:

— Іди сюди, Йоганне! — Він ніжно взяв його за плечі, притяг до себе і, обійнявши одною рукою, другою витяг люльку з рота. Він розповів Йоганнові про людей, що живуть у цих жажливих вогких будинках, що працюють на важких роботах, про ту роботу, що вони виконують і що роблять отакі черевики, що тчуть таку гарну тканину, як його блуза і штанці та капелюх... Розповів про батька та всіх тих, кому він служить, і як вони, всі разом, живуть коштом цих робітників та злидарів, що з них же й складають свою збройну силу — військо, поліцію, які захищають такий лад, та що за їхньою допомогою гноблять і інших людей, не німців. Як їх, беззахисних, німецькі армії загарбали й запхнули в ярмо кайзерівського капіталістичного жахливого ладу...

З того всього Йоганн мало що зрозумів. Але йому стало непереможно боляче, що це робить його татко, славний, добрий татусь, боляче й тому, що сам Йоганн цьому горю аж ніяк не в силі допомогти...

Мов очманілий, він не тямив, як вони й доплели сітку і як він повернувся додому.

Там уже чекала на нього вчителька музики. Коли Йоганн сів за рояль та повторював останню лекцію про октави й акорди,— він механічно тикав пальцями по клавішах, раз у раз помиляючись, і, замість хвостиків четвертин, повних і восьмих ударів, бачив зігнутих робітників, а в сполученнях бачив мотуз, що ним пов'язано тих робітників...

Мати дивувалась з оповідання вчительки про дивну Йоганнову неухважність, бо сьогодні ж неділя і будуть гості.

За обідом Йоганн, замість додержувати етикету, розглядав гостей. Він давно вже знав їх. Але тепер вони для нього були нові, зовсім не ті, що були вчора. От, наприклад, отой стрункий оберст, схожий на портрет кайзера, що сидів, ніби проглинувши шворінь. Невже його чемне поводження, лагідна усмішка й застережливі рухи — то тільки омана? Невже в тій людині сидить кат, і його лікті, захищені в блакитні, гарно випрасувані рукава,— забруднені кров'ю? Або давній його приятель із сивими вусами й обличчям, схожим трохи на мордочку гадюки,— неже цей фабрикант Стінне понапихав у ті брудні комірчини робітників, Гартшталевих приятелів, і тримає їх там без стільців, порцелянових тарілок, без картин, рояля, служниць і годує їх тільки однією юшкою? А ота сувора, як папа римський, пані, консулова дружина, що розповідала про азіатів-дикунів Шаньдуна, звідки вона оце тільки-но приїхала з товстеньким, як барильце, паном Фрайтагом,— неже вона та її чоловік є ті, що

захопили злидарів у чужих краях і стрижуть із них пфеніги? Нараз він почув. Знане ім'я!

— Гартшталь? Це прізвище нашого гофмаршала, і на тобі! Один із бунтівників!

— Так, але він нічого спільного не має з родом гофмаршала. Так собі, робітник, із старого кварталу,— відказав Йоганнів батько.

— Чи скоро вже ми їх позбудемось? — байдуже кинув оберст, відпивши золотого напою з блискучої кришталево-прозорої чарки.

— А за тиждень вже заженемо до цитаделі...— також байдуже відповів Йоганнів батько й підніс серветку до вуст.

Ніби щось ударило Йоганна в тім'я. У голові закружляли люди, що тільки сьогодні їх бачив. Фріц, його суха мати, малий Лео, голуби... Щось стисло глотку й серце. Руки затремтіли, а очі запнуло туманом сліз.

— Кати! Кати! — щосили пролунав Йоганнів голос, і він, зірвавши з себе серветку, жбурнув її в оберста.

За столом шестеро душ, елегантних чоловіків і жінок, скам'яніли. На мить ніхто навіть не доторкнувся до перекинутої кришталевої чарки, що з неї на блискучій білизни скатертину полився золотий напій.

Мов навіжений Йоганн винісся геть із їдальні, перекинувши свого стільця.

Мати, бліда, здвигнула плечима, а батько, червоний, тремтливими губами прошепотів:

— Що з ним? Що таке?

В їдальні стало смутно, лякливо, ніби всі раптом відчули тут зачумлене повітря.

Йоганн лежав обличчям до червоного перського килима і, немов води в рот набравши, мовчав.

— Чому ти мовчиш? Йоганне, люба дитино! Ти ж зовсім здоровенький. Адже так, пане професоре? — звернувся батько до поритого зморшками старечого дідка.

— Ну, скажи, що тобі прийшло до голови? — ласкавим тоном промовляв батько, погладивши синові голову.

Але Йоганн мовчав. Тільки коли лікар пішов з кімнати, він повернувся до батька й спокійним, але погрозливим тоном промовив:

— Посадовиш Гартштала до тюрми — я втечу з дому...

Батько прикипів до крісла. Так кілька хвилин обидва сиділи й мовчали. Нарешті суддя підвівся, узяв сина за підборіддя, задер трохи голову і, зиркнувши йому в вічі, промовив:

— Дурне хлоп'я! — і пішов з покою.

Йоганн люто подивився йому вслід і закусив губи.

Товариші!

Хто справжній наш ворог? Той, хто жере котлети, П'є вино

Та ковтає сметанку... Чи, може, той

Нещасний французький солдат, Сербський селянин?!

Часто, коли забивав я ворога,

Мені здавалось,
Що я втикаю багнета
У власне обличчя.

Всю ту сволоту, Що розкошує По будуарах, Кабінетах, Борделях, Отелях,
Ресторанах, Кав'ярнях, Палацах — Всіх би гуртом Загнати у шахти! У рудні,
У темні копальні! Хай там попрацюють 12 годин на добу.

Суддя Брайхер ще хвилинку тримав у руці списаний віршем листок, потім підвівся й зачовгав капцями по паркету. Біля портрета старого вояки у формі генерала він спинився, уважно оглянув його ордени й знову пішов до столу. Він ще раз переклав книжечки й товсті томи, іноді придивляючись до оглаву їх. Подивився на годинника, прислухався до грюкоту, що почувся з коридора, запнув поли халата й, склавши руки на животі, заходив по кімнаті.

Тихо засичали двері, увійшов Йоганн. Він кинув бистрий погляд на батька, поклав свого капелюха на стілець і зніяковіло спинився посеред покою.

— Маєте якусь справу, тату? — запитав він.

— Йоганн,— ласкаво промовив суддя,— я проглянув твої книжки... читав вірші,— показав він рукою до столу.— Я хотів тебе просити одне... Можна? — принижено, як прохач, поспитав він.

— Прошу! Дати ще світла? — взявшись рукою за вимикач, проказав Йоганн.

— Ні, не треба. Сядь.— А після короткої мовчанки почав: — Я теж був молодим. Я теж читав ту літературу. Тобі це, як майбутньому правникові, навіть треба знати. Бачиш, я не перечив, що ти, замість іти до воєнної академії, пішов до університету і саме на правничий відділ. Гаразд, ти не хтів і матері поступитись— йти на інженера... Але навіщо писати вірші? Власне, вірші й я теж за юнацтва писав. Хто їх не писав. Але такі, такі вірші... бунтівничі, що кажуть за твої якісь переконання... Погані, шкідливі, руйнацькі для нашої країни вірші! Просто кримінальні вірші! Проти війни? За бунт? — Брайхер на мить замовк, ніби гадаючи сказати щось уразливіше, але чемним тоном закінчив: — Так... Я хтів тебе поспитати: ти справді? Чи це тільки вправи?

— Справді, тату! Цілком справді і серйозно,— з боєм у тоні відповів Йоганн.— Мало того, ці вірші з'являться завтра в тисячах листівок серед робітників.

Батько відхитнувся до спинки крісла, і йому затремтіли губи. Потім він схилився на руку і так, схилений, сидів.

— Бач, Йоганне,— почав він згодом.— Я знаю, ти сильної волі людина. Я це ще п'ять років тому зрозумів, пам'ятаєш, як ти за обідом кинув серветкою в оберста. Ти пішов у мене. Але я відчуваю — станеться щось жахливе. Ти будеш мені, а я тобі ворогом. Я почуваю, ти не злякаєшся ні тюрми, ні чогось гіршого. Але ти в нас один. Мати не витримає, і ти зведеш її в могилу... ти накличеш на неї довгу, болісну хворобу. Подумай про це все. Згадай, якого ти роду, і краще вчитайся в оту соціалістичну книжку Капуста, що на столі в зеленій шкіряній обкладинці. Кажу: ти помиляєшся і згодом це зрозумієш, як зрозуміло багато світових, колись теж запальних бунтівників-соціалістів.

Йоганн підвівся, обняв батька за плечі й ласкавим тоном промовив:

— Любий тату, слово честі, НОШ сучасний лад має поступитись місцем для другого, соціалістичного ладу. Інакше, як здобути те силою, неможливо. Це ясно як день. А я зрозумів: солодке тоді життя, коли живеш для якоїсь мети. Мету ви можете домислитись із вірша...— Він витяг з кишені портсигар і закурив. Стояв біля батька, і на мить ці люди, мабуть, були далекі думками один від одного.

— Ти ж розумієш, що після того всьог о,— натиснув суддя на останніх двох словах,— ми не зможемо разом жити. Я суддя, ти знаєш... а ти станеш підсудним...

— Я це знаю, тату,— перебив його Йоганн.— Я йду на все... І справді, мабуть, нам доведеться розлучитись... Тиждень як іде мобілізація, і, певне, завтра-по-завтрього буде оголошено війну. Я буду активним, розумієш,— активним її ворогом! Надто густа кривава завіса спускається над людом. Підлість кайзерівських тенденцій...

— Мовчи! Чуєш, мовчи, державний злодію! — раптом скрикнув суддя. Йому губи зблідли, і на краях вуст виступила піна.

— Я злодій?— тихо запитав Йоганн.— Це ж усі ви злодії і кати... тільки не я і не ті люди, що ви їх посилаєте до кривавої різанини, й сотні, а може, й десятки тисяч, що не підуть, а ви їх запакуєте в тюрми, декого, може, й розстріляєте, користуючись з військового часу. Чуєте, як плаче мелодія?.. То плачуть, як без відклику плакали, сотні літ темні, безправні творці світу...

За стіною під акомпанемент фортепіано грала скрипка В'етанового "Росін'їоля", виливаючи тисячолітні болі пригнобленого людства. На мить Йоганн замовк, скам'яніло прислухаючись до мелодії. А за хвилину обличчя йому засяяло, очі спалахнули блискавицею, і він, стиснувши кулак, відступив на крок і гостро додав шепотом:

— А втім, хто зна, хто кого розстріляє?! Я гадаю, ми вас усіх винищимо... як шкідливих блощиць, як полохливих пацюків! — Від нього пашило жаром.

Суддя скочив на ноги і звів догори руки із стиснутими кулаками.

— Злочинець! Бунтар! — Потім руки його знесилено впали, і він хрипко промовив:—Ти мені... ти нам — ворог.— І пішов хутко з хати.

Йоганн хвилину постояв, дивлячись услід батькові, а потім підійшов до столу і, висунувши шухляди, став викладати на стіл папери, книжки...

За годину, з пакунками під пахвою, він вийшов з освітленого війстя й хутко пішов у темряву вулиць.

Будівлі міста тріпотіли крилами прапорів, ніби лагодились летіти у веселу подорож. Вулиці рясніли тисячами люду, шерезами військ, поблискували шаблями, багнетами. На майданах гуло бадьорими й запальними звуками: "Гох! Дойчланд, Дойчланд, юбер алес!" Ревів духовий оркестр. Повітря напоєно неперервним жаданням перемоги й войовничої відваги. У вузеньких кварталах, прогнилих кислим повітрям, тихими, безлюдними вулицями іноді пробігала жінка, непомітно для сторонніх, нашвидку протираючи очі, залляті сльозами.

...У Гартшталевій кімнаті, сповиті сумом, сиділи п'ятеро людей — Гартшталеви

приятелів.

— Атож. Виходить, ми дурні, чи як? — Гартшталь, замість усміхнутися, скривив вуста й подивився на Йоганна.

— Я гадаю, що так, коли тисячі наших, як озвірілі, або ж діти, мотаються з касарні додому й з дому на майдан! — сердито зауважив русявий Найтель.

— Все має свій час. Діти підростають і врешті стають дорослими,— задумливо відповів Гартшталеві Йоганн і додав: — Учора наші ватажки одягли військову уніформу, а Лебена просто з рейхстагу відпровадили до цитаделі... Але!..— Йоганн нараз замовк, випростався й закусив губи, ніби примушуючи себе мовчати, і, провівши долонею по волоссі, знесилений, сів.

— Ось як я їм піду! Ось твоя мобілізація! — люто хекаючи, приказував Гартшталь, шматуючи зелений папірець із знаком чорного орла.

Семилітній Лео із свого кутка, де латав сітку, дитячу Фріцову спадщину, повернув голову до батька і зорив, як клаптики зеленими метеликами розлітались на всі боки й, знесилені, падали на підлогу. Він посунувся на колінах і дбайливо почав збирати їх. Мале, чергове

Гартшталеве дитинча, що на руках матері замінило Ле, простягло до Лео рученята й пищало:

— Дай мі!..

І мати пустила його на долівку.

— А чи не краще було б іти на мобілізацію і в армії провадити роботу? — обережно запитав себе товстун Гербе. Він пригнічено подивився на Йоганна.

— Я не знаю... Голова йде обертом,— задумливо відповів той.— Але ж "наш центр" одягнув уніформу... а єдиний з нього, наш одностудент, сидить у цитаделі... Усі показалися, озвіріли, зачувши пах смаженого людського м'яса!

— Ні й ні! — рішуче промовив Гартшталь, потираючи руки, ніби він винайшов засіб спинити осатаніле стовпище, що безтямно лізло в прірву. — У цитадель! На розстріл! Але мовчати, потакати заходам буржуїв, кайзерові? Ніколи! Хтось має кинути гасла, і цими гаслами будемо ми, лебени, гартшталі! Вас іще не тягнуть до війська? — скинув він погляд на Йоганна й Фріца.— Студентам дано тимчасово відстрочку... Ви будете робити все на волі, щоб сповнити повітря антивоєнною отрутою, революційним полум'ям. У Берліні, Штутгарті, Рурі — скрізь, нема сумніву, є наші одностуденти...

Йоганн безперестанку палив люльку й уважно прислухався до Гартшталя.

Спершись на плиту, стояла позеленіла, висока, худа, як примара, Гартшталева дружина, закривши фартухом обличчя. Від неї не чути було жодного стогону, хлипу, і тільки крізь притиснені до лиця пальці й тканину фартуха просочувались невпинні сльози.

— Знову була моя мати? Я її пізнав здалеку, тут, на вулиці,— суворо запитав Йоганн, кинувши на ліжко пальто. Він похукав на руки і, підійшовши до плити, доторкнувся долонею до чайника.— Тепла ще,— проказав він, наливаючи в чашку чорного течива.

— Так, була,— відповів Фріц, підвівши голову над книжкою.— Казала, що умовила батька відволікти нам час призову до армії.

— Старий боїться нового скандалу, що не піду — не підемо воювати? — прогомонів Йоганн, відпивши кави.

— Ні... вона плакала... боїться, що уб'ють там. Всі шпиталі повні пораненими...

— А ще що казала?

Фріц мовчки крутив цигарку. Він вагався відповідати й не підводив очей.

— Фріце, чуєш? — торкнув пальцем у лоб друга Йоганн.— Чому мовчиш? Знову підмовляла тебе, обіцяла гарну службу, допомогу,— га?

— Атож,— чиркнувши сірника, промовив Фріц, не зводячи з цигарки очей,— просила кинути нашу діяльність...

— Нашу? — усміхнувся Йоганн.— А що батько твій в тюрмі... ані слова?

— Каже, ніяк неможливо. Військовий час.— Фріц зітхнув і затягнувся.

— Завтра ми виїдемо до Штутгарта. Годі сидіти! Акції так акції! Лебен передає про потребу сильнішої ді'ь Зрозумів? — І Йоганн пильно дивився на Фріца.

Його друг не виявив жодного здивування і на знак згоди кивнув головою.

Державний механізм працював, як справжній, прекрасної роботи годинник. Він не зважав ні на десятки, сотні тисяч скалічених людей, що заповняли шпиталі, готелі й навіть приватні будинки, ні на жахливий голод, що раптом відчувся, ні на виснаженість потрібних металів, ні на жалюгідну агітацію купки "вар'я-тів"-революціонерів. Надто великий світовий розмах учинив Гогенцоллерн, щоб спинити хід розгойданих подій. Купка держав, за його провідництвом, затиснена в залізні керівничі лабеті генерального штабу Берліна, стримувала натиск кільканадцятьох держав. Де там,— цілого світу!

Одібрано в Азії, Африці концесії? Хай! Створено світову блокаду? Хай! А ми пустимо в повітря гумові балони з тисячокілограмовими бомбами й будемо трощити Лондон... а коли треба — й Вашингтон. Залізні акули пронизуватимуть наскрізь ваші двадцятитисячнотонні пароплави, сталеві дредноути! Тисячі залізних птиць із неба нестимуть смерть усім земним комахам, що чомусь, без дозволу кайзера, звуться людьми! Ха! Голод? Нема чим стріляти?! Засадовити хіміків вина-ходжувати поживу з листя, кори, дерева, трави! Відгвинтити в хатах всі металеві, мідні держакі, гачки, гвинтики, шруби; забрати всі портсигари, замінивши це все деревом, каменем, папером! Грай, музико, веселіше кривавого танка! Хай не чути буде стогону й людського безголов'я! Хай живе гордість німецької людини, німецького царства!

Га? Револуція в Росії? Не витримали свині? Чудово! Вперед, вперед на зламані шеренги свояка Миколи! Ради? Друга револуція? Робітники? Ха-ха-ха!.. А це ще що? Це ще краще! Гольтіпаки зовсім не розуміються на військових справах і стратегії! Вперед на Київ, на Москву!

Голова закружляла і сп'яніла в радості мілітаристичної перемоги й спокійно хилиться на льокайські подушки соціалістичних помічників і залізних маршалів.

І раптом — трісь! Йоганн, Фріц вдягнені в сині блузи, військові уніформи, лебени,

гартшталі в арештантських куцинах своїм вогнем і незламною волею революційного гіпнотизму пройняли цілу країну, зламали залізні шерехи каменярів і вояк! Революція!

Мов черепаха, ховаючи голову в броньовану шухляду, як гедзик від холоду, складає лапки,— знітився мілітаризм. Спорожнів Потсдам. І в момент, коли знесилені війною, голодом, холодом злидарі в сіро-голубих шинелях і брудних блузах навідалися додому — подивитись на рідні занедбані оселі, рідних,— "старі революціонери", керівники соціалізму, в лейтенантських уніформах, ліберали-судді брайхери, затримані в русі кар'єри, бо ж їхні сини були бунтівниками, миттю наповнили Потсдам, обсадили ратуші, генеральні штаби...

Хай живе революція! Військо на місце! Синьоблузники до верстатів! Бо все ж таки живе Дойчланд! Юбер алес... Унтер вельт!..

Сива щетина на вкритому зморшками обличчі Гарт-шталя блищала від електрики, і її гладила кістлявою долонею стара Гартшталиха. Сльозинка впала з очей старого Гартшталя на тремтливий палець дружини, і він притиснув до вуст долоню свого, змученого життям, друга. Змарніла, хвора лежала вона в ліжку. Хлоп'ятко Гео товкло в ступі палені лушпайки з картоплі, щоб зварити мамі кави.

Гартшталь підвівся, зиркнув на свою арештантську куцину, хутко скинув її, відчинив вікно і жбурнув геть.

— Бач, наша була правда, стара! — блиснувши радісно очима, проказав Гартшталь.— Та й це ще не все! Ми ще візьмемо гору. Ми ще запануємо й будемо творити нове життя! Гей, прощайте, зогнілі комірочки! Нам час переїздити до палаців! Чула? В Москві, Пітері вже переїхали робітники до палаців! Старенька, любя! Ще поживемо! — Гартшталь нахилився до своєї дружини й пестливо потріпав її щоку.

Раптом Гартшталиха підвелася і неслухняними пальцями причепурила брудності віхтики на скронях ("Атож, вона, здається, зовсім не хвора... перевтомилася тільки") і ступила на долівку.

— Га? Фріц, Йоганн?! Та що воно, люди добрі?! — вигукнув зраділий Гартшталь і ккзався до двох юнаків у подертих пальтах.— Матусю любя, ти диви... хто це? Сини наші Фріц і Йоганн! — тискаючи до грудей, белькотав старий Гартшталь.

У суворій, холодній, позеленілій хаті стало раптом весело, тепло, ясно. Стара метушилася біля плити, а малий Гео подався геть пошукати Лео, ловця голубів, що тепер десь ліпив революційні плакати.

— А ось і вони! Наші майбутні будівники соціалізму! — гукнув Гартшталь, озирнувшись на двері, що рипнули.

Уклоняючись і вертячи капелюхом, у дверях стояв суддя Брайхер.

Гартшталь розгублено змовк і насупив брови. Але, зиркнувши на Йоганна, лагідно промовив до судді:

— Прошу, заходьте, сідайте...

— А, пан прокурор! — лагідно промовив Йоганн і зняв із дзиглика якесь лахміття.

Суддя, ступнувши, зніяковіло стояв біля порога. Нарешті промовив:

— Не прокурор, а батько... Невже і з батьком не хочеш почоломкатися?

Йоганн почервонів, підвівся й покійно пішов до дверей.

— Бач, як змарнів,— тримаючи за плечі сина й розглядаючи його, промовив Брайхер.

Йоганн допоміг роздягтись батькові й підсунув дзиглика.

— Ну, от і чудово! — розвів руками суддя.— Що ж, прошу пробачити,— обвів він усіх поглядом.— Ви краще розуміли, аніж я... А втім, воно так само собою мало статися.

Плечі Гартшталя нервово пересмикнулись, і на обличчі промайнула тінь непокою.

— Тепер уже не розлучимось,— чи не так, Йоганне? Тепера всі, всі рівні,— проказав він.— От і досягли республіки! Старого протягнем до парламенту! — зиркнув суддя на Гартшталя.— А юнакам відкривається широкий світ... Адже тільки рік лишилося, щоб закінчити університет... Прогавили голуб'ята!.. Але це всіх біда — війна!

Йоганн усміхнувся.

— Ви гадаєте, що оце й усе? — запитав Гартшталь.

— А чого ж треба? Батько із судді тепер став прокурором! Ліберал! Мабуть, доскочить ще й до краевого прокурора чи міністра... А Гартшталям оця комірчина! Кажуть, ніби капіталіста Стена гадають обрати на президента? Чи так? — грайливим тоном відказав Йоганн.

Прокурор підняв повіки й подивився на всіх.

— Так що ж, коли й так? — поспитав він.

— А те, що ми хочемо, розумієте, ми хочемо керувати краєм! — гукнув Йоганн і показав пальцями на себе, Фріца, Гартшталя і його дружину.

— Нічого не розумію,— здвигнув плечима Брайхер.— Будь ласка, керуйте, коли переконаєте парламент. Хіба французький президент Клюйвівсо не з робітників?

Йоганн пустотливо зареготав.

— Ні, не так! — пояснив він.— Ми силбм візьмемо владу. До чорта пошлемо всіх прокурорів, фельдмаршалів і візьмемо фабрики стенів у свою, державну власність, а брайхерів переселимо от сюди,— обвів він рукою по кімнаті,— щоб їхні паркетні квартири віддати гартшталям!

Брайхер, вирячивши очі, дивився на сина, ніби перед ним була хвора на голову людина. І для того, щоб реагувати якось, а не мовчати і цим образити хворого, відказав:

— Виходить, вам і цієї революції замало?

— Так, мало,— злегка стукаючи кулаком об стіл, провадив Йоганн.— Хвилинку він дивився на Гартшталя, а потім, круто повернувшись до батька, промовив: — Ми зробимо другу революцію!

— Але ж тоді будуть усі проти вас! Знову каламутити країною?! — скрикнув Брайхер, і очі йому налялись кров'ю.— Хочете руської руїни? Комунізму? Ха-ха-ха!

— А хіба тоді не "всі" були проти? Хіба ви з кайзером не каламутили країну цілих п'ять років? — в тон батькові скрикнув Йоганн і зблід. Він підвівся.— Так, ми будемо битись за комунізм! До загину, чуєте, до загину, а покладемо край буржуазному ладові!

— Вибачте, мені тут нічого робити,— прохрипів Брайхер і заметушився, шукаючи пальто.

Соціалістам 1 роботи було через край. Ті люди, що всі свої сили віддали, не шкодуючи ліктів і колін, щоб роздмухати серед робочого люду полум'я любові до вітчизни й запал "святого обов'язку захисту краю від деспотизму",— після того, як гірка доля "нав'язала" їм узяти владу в свої руки, тепер знову виснажувались у боротьбі вже не з купкою "лівих вар'ятів", а цілих гуртків, шерегів, організованих комуністичних лав. Хіба то німці, що накликають нові заколоти, прагнучи зруйнувати країну? "Тепер, коли революція перемогла, робітникові місце за верстатом..." І нова соціалістична поліція, нове соціалістичне військо, що його в обмеженій кількості ласкаво дозволили переможці тримати на випадок реставраційних чи комуністичних заколотів, підсилені доброхітними затонами колишніх лейтенантів, оберстів, ладні були стати до герцю. О, ті тисячі прокламацій із запальним закликком Лебена, з бурхливими вогняними віршами якогось Брайхера Йоганна не страшні для нового республіканського ла-АУ!

Тому не дивом було, що коли по цілій країні синьоблузники сунули до влади,— проти них була залізна організована сила.

"Набоїв не жаліти!" — пролунало запозичене з архіву російсько-царських засобів боротьби з пролетарями. Тисячі рудокопів, докерів, фабричних злидарів майже з голими руками й кремінними зубами зчепилися з залізними машинами й такими ж манекенами — людьми, затягненими в залізо багнетів і механізованих швидкострілів. І розчавлені тіла, випущені кишки і кров, кров залляла шляхи до фабрик, копалень. Залізні машини й машинізовані істоти — оборонці республіки соціалістів і фабрикантів — перемогли. Лебена й тисячі лебенів замордовано.

"Бідолашний верховний прокуроре! Скільки йому тепер роботи нищити полонених, шукати, ганятись за рештками тих, що врятувались?! Син Йоганн? Його син?! Першого до списку німців-зрадників!"

І Йоганн з перев'язаною головою, пощербленою соціалістичною кулею, старший Гартшталь, його сини Фріц і Лео, десятки, сотні гартшталів, фріців і юнаків лео, під ескортом блискучих багнетів, стали перед ясні очі верховного прокурора Брайхера.

— Син Йоганн? У мене нема сина. Мій син той, хто любить Німеччину. Патріоти-німці — мої сини! А це, це злочинці, руйначі краю, божевільні люди, що їм не місце жити на світі чи принаймні в Німеччині! Отого юнака Лео, що йому й п'ятнадцятьох нема, я не винувачу... Він є жертва злочинців — батька, брата й отого Йоганна, що своїми баламутними віршами потяг хлоп'я до кривавого нападу...

— Мерзотник! Льокай капіталістів і їхніх лизунів-соціалістів! А все ж таки ми переможемо! Хай живе комунізм!

"Каторга... п'ять... десять, двадцять років"...— бурхливим хаосом лунало в шумливому залі... І огрядна дама, в чорному, з перлами на шиї й мокрою хусточкою в руці, член колективу гостей суду, знепритомніла, ледве прошепотівши: "Йоганн... син, синочок мій — злочинець".

— На, Ле, почитай,— простягла стара згорблена Гартшталиха листа до юнака. Лео хутко пробіг його, кинув на стіл і похапцем їв юшку. Він брав зашкарубленими пальцями хліб, ламав його, як дорослий, і жадібно запихав до рота. Його запалі щоки тоді

роздувались, і він зовсім був подібний до Фріца.

— Скільки це тобі, Лео? Мабуть, уже п'ятнадцять? — тихо промовила мати і так важко зітхнула, ніби намагалася здихатись цих п'ятнадцяти років безперестанних турбот і матерніх уболівань.

Лео подививсь на матір, не зрозумівши її запитання, і потер язиком зуби, відкопиливши губи.

— Татові трохи погано,— коротко промовив він, стягаючи з себе робочу блузу.— Треба завтра понести вершків. А до цієї дами,— вказав пальцем на листа,— гадаю, можна піти. Мо', справді щось скаже й допоможе витягти з тюряги тата й Фріца...

Мати, ніби тільки й чекала на його згоду, хутко почала вдягатися.

...Біля мосту Лео спинився, на мить прикований увагою до чайок, що все метушилися над водою, як метушилися вони тут рік, десять, сто років тому. Лео поскріб пальцями на дні кишені куцини, кинув до них сухеньку крихточку хліба.

— Здається, оце,— зиркнувши догори на число будинку, промовив Лео і натиснув гудзика дзвінка.

У вітальні вони сіли — мати на канапі, а Лео на стільчику біля рояля — й поглядали на літнього чоловіка, що походжав у другому краю зали з кутка в куток.

Коли ввійшла пані, підтримувана під руку юною білявою дівчиною, чоловік промовив, спинившись посеред зали.

— Оце мати Йоганнова, а оце Фріцова. Йоганнова мати сіла біля Фріцової і зиркнула на чоловіка. Тоді він підійшов до Гартшталихи і, поклавши руку собі на груди, промовив:

— Оце мати Йоганнова, а оце Фріцова. Йоганнова мати сіла біля Фріцової і зиркнула на чоловіка. Тоді він підійшов до Гартшталихи і, поклавши руку собі на груди, промовив:

— Я дав слово честі своїй дружині,— коли вони відмовляться вести пропаганду,— прикласти зусиль випустити їх на волю. Знайте,— вказав він на дівчину,— оця студентка, дочка оберста Ляйтмана,— наречена Фріцова, і вона теж чекає на нього...— Він замовк, чомусь подивився на худі руки Гартшталихи й пішов геть із зали.

Стара елегантна дама раптом піднесла хустку до очей і захлипала. Згодом вона відпила води із склянки, що тримала перед нею дівчина, й тихо сказала:

— Дайте мені мого Йоганна... Ви зможете... адже ваш чоловік теж сидить... Нам з вами пора вмирати... але їх треба рятувати... Фріцові обіцяють службу в міністерстві... Вашого старого теж так не залишимо...— Раптом вона схилилась головою до спинки канапи й заридала, тримаючи біля рота хустку. Крізь ридання вона все гукала:

— Віддайте мого сина!.. Що ви з ним зробили?! Гартшталиха втопила погляд у блискучу підлогу й то мовчала, ніби міркуючи над тим злочином, що вона вчинила.

— Нате, ось вам... адже ви бідні,— простягла дама до Гартшталихи банкнот, витираючи очі.

— Я нічого не можу зробити,— врешті тихо вимовила Фріцова мати, не торкнувшись до грошей. Біля її очей набрякли жили, і здавалось, що й ця друга мати от-от заригає.—

Коли можна,— звільніть їх з тюрми,— пошепки додала Гартшталиха.

Із рук дами банкнот упав на канапу, і Йоганнова мати безсило опустила руку.

— Так ви не хочете? Тоді я... я зможу,— прошепотіла вона.

Дівчина спідлоба поглядала то на Лео, то на матір свого нареченого.

Лео підвівся. Важко, ніби підіймала на собі всю минувшину людськості, підвелась і його мати.

Дівчина застережливо шарпнулась до неї і, ніжно взявши її за руку, надламаним голосом запитала:

— Хочете переїхати до нас? Добре? Ми живемо тут недалеко, число сорок. Я говорила про це з батьком...

Лео усміхнувся, а мати, зиркнувши на нього, захитала головою.

— Фріц ніколи не буде вашим чоловіком,— запинаючись, промовив Лео і взяв матір під руку

Дівчина блиснула на нього очима, і на її обличчі заграла саркастична усмішка. Не промовивши ні слова, вона нахилилась до елегантної дами.

Крізь відчинені вікна до просторої камери лялось весняне, тепле повітря, витискуючи спертий дух стертого асфальту, промасленого заліза й тюремної задухи. Фріц сидів біля столу, над аркушиком паперу, виводячи рядки.

Поруч лежали розгорнуті — кілька книжок,— поезії Гейне, Байрона, Гюнтера, Мюллера. Він порівнював їх голосним читанням із віршем, друкованим у листівці, яка лежала перед ним, і знову брався за перо й перерване своє віршування. Раз по раз його погляд спинявся на рожевому папірці, і він знову старанно перечитував писане в нім:

"Любий Фріце! Твого вірша, присвяченого мені, я показала друзів, поетів Мінце. Він був захоплений ним, і цими днями вірш буде надруковано у журналі

"Відродження". Ти не жахайся, що це патріотичний орган... Хіба тепер, коли нас душить Антанта, окупувавши чверть Німеччини,— не всі повинні бути патріотами? Мінце говорить: ти майбутній наш Гейне, і він щасливий, що друкує твого першого вірша. О, який він прекрасний, як мрія коханої, і музичний, як Бетхове-нова симфонія! Пиши, любий, і далі так. Перед тобою майбутнє великого німецького поета. Не зважай на Йоганна й батька. Ми юні, і моє кохання хай буде тобі за провідну зірку. День твого звільнення буде святом для кращих митців Німеччини, що прикладуть усіх зусиль, щоб воно настало якнайшвидше...

Твоя Атта"

Крізь відхилені двері камери зачувся з коридора гамір, а за хвилину до комірки ввійшов літній джентльмен. Звичним рухом він кинув на постіль кашкета, бадьоро повернувся до Фріца і, підсунувши ногою до столу дзиглика, сів.

— Кажу тобі, друже Фріце: Йоганн і твій старий — вар'яти! — промовив він.— Оце на прогулянці ми знову зчепилися. Як ті патери, що бездумно вірять чи дурять самих себе чимось надхмарним, як і вони. Революція! Комунізм ось-ось буде! Я, я, поет Тойте, повірив же свого часу і, як сліпий, суньголов кинувся в боротьбу і тепер покутую свою вину. Ха-ха-ха! Вірив, що диктатура пролетаріату єдиний вихід із становища! Але,

певно, наукові соціалісти Капусти розумніші за нас. Ця теорія не для теперішнього часу, однаковісінько, як далеко несвоечасний був одчайдушний виступ спартаківців римської епохи.

Він скрутив цигарку, запалив і проказав:

— Ти молодець. У тюрмі ти став поетом... поетом, що зрозумів завдання митця-німця! До чорта безглузде змагання! Хай живе прекрасна муза — утіха вихованих людей.

Фріц кусав губи, заглибившись у свою писанину. Коли Тойте заговк, а в камері якийсь час панувала тиша, він поставив крапку й простяг Тойте папірець.

— Істинно! — гукнув Тойте, прочитавши вірша.— Не бери Йоганнової форми й тематики. Тільки Гюнтера, тільки Гюнтера! — повторив він.— Наш час вимагає зрозумілості, а не уїтменівщини. Хай Йоганн черкає про революції. Наше покликання: коханням і народження краю!

Нараз він повернувся до дверей і прислухався до кроків по кахлях.

— То, певне, Йоганн і старий. Вони обіцяли після прогулянки навідатись до нас,— поспішно промовив Тойте й запитав, трясучи в руці папірець: — Можна їм прочитати?

Фріц безвільно стелав плечима.

До камери, підтримуваний Йоганном, увійшов Гартшталь. Він був трохи згорблений, і за кожним поступом його гострі плечі здригувались. Він обіймав Фріца лагідним поглядом і сів на Тойтів дзиглик.

— Що? Погано? — раптом запитав Тойте, тріпнувши папірцем у повітрі, і сповненим ласки голосом почав декламувати вірша.

Старий Гартшталь слухав, похнюпивши голову, а Йоганн, спершись на стіл, повний уваги, стежив за виразом обличчя декламатора.

Тойте закінчив, поглядом переможця обвів присутніх і, тикнувши папірець до рук Фріца, зауважив:

— Ось на кого чекає Німеччина!

Йоганн узяв із Фріцових рук папірець, уважно перечитав його, потім прошепотів:

— Атож, форма прекрасна, що й казати. Фріц подолав таємницю митців, сидячи тут... Але ж зміст! — Йоганн прижмурих очі й подивився в простір. Його зблідлі губи тремтіли.

Гартшталь зітхнув і, підвівши голову, довго вдивлявся в свого сина, ніби намагався розгадати таємницю душі частини своєї крові, що він, батько, не міг збагнути колись запального революціонера-сина. Врешті він похитав головою і хмикнув носом.

— Прояклий чимось інтелект виявляє це "щось" у своїй творчості,— ніби цитуючи, промовив голосно Йоганн, не зводячи погляду з Тойте.— Хто гадає, що треба пристосовуватись до сучасного ладу, той не соціаліст, а тільки шахрай... А втім,— з усмішкою в тоні додав він,— у всякі часи революцій і взагалі великих зворушень слабодухі революціонери й бунтівники ставали прекрасними проводирями того ладу, що з ним вони боролися й не перемогли.

— Здається, нам тут нічого робити, Йоганне,— тихо промовив Гартшталь

підводячись.— Ходім краще до своєї камери...

— Фріц Гартшталь! — гукнув у дверях голос дозорця і тоном, ніби він робив велику ласку в'язневі, додав: — На побачення! Пані Атта. Наречена!

У камері стало тихо. Мабуть, цей поклик про людину з волі пройняв кожного смутком важких переживань. Гартшталь і Йоганн вийшли, а Фріц, хутко запхавши листок до кишені, похапцем почав одягатись.

Панна походжала вздовж великої кімнати побачення й за кожним грюком за дверима нервово здригалась, спиняючись на півкроці. Нарешті дозорець пропустив Фріца, сів у кут і скам'яніло зорив за парою, що злилась в обіймах довгого поцілунку.

— Ти знову змарнів,— одірвавшись, промовила дівчина, оглядаючи Фріца, все ще тримаючи того за руку.— Ну, як у тебе? — запитала панна тоном, ніби розмова йшла про щось давно їм відоме.

— Жодної надії. Я переконався — скінчений фанатик. Але я не можу, не можу, Атта! Наша спроба не вдалась... Мабуть, Капуст більше знає за нас, молодих соціалістів. А втім, чому ми мусимо "плигати сторч головою в темну безодню, коли Франція, Англія й Америка, що досягли вищої конденсації капіталізму, ані руш? До лиха оте все! Я хочу жити, любити, як і ти! — Він схилив до її руки голову, а вона ніжно торкнулась його волосся.

— Ми матимемо чудові три кімнати. Тато вже гарантував тобі посаду. Ми славно, славно заживемо,— лагідно промовляла вона.— Ой лихо! — раптом скрикнула панна.— А головне майже забула: Брайхер сказав: за тиждень звільнить усіх. Якась там амністія, з нагоди роковини республіки!

Дозорець, що на його обличчі не рухався жоден нерв, тепер підвівся, обсмикав поли і, кахикнувши, пробурчав:

— Дозвольте вітати, пане Гартшталь! І Фріц ласкаво подивився на нього.

Величезне кафе "Сек", що його зали й кімнатки ховалися аж у темних закутках безлюдного подвір'я, було повно люду. Тютюновий дим лінивими хмарами повз під стелю і час од часу довгою сизою смугою тягся до вентилятора. Гомін, брязкіт порожніх філіжанок, кухлів сповняв усі кімнати. У великій залі (за канон) та коктейлем засідали знавці та аматори музи. "Дна поні, визнані критикою за першорядних, поети декламуватимуть вірші..."

Тут були і в пошарпанім одязі, з худими витягнутими обличчями юнаки і елегантно вдягнені, чисто голені ситенькі майстри слова, що зажили слави. Кілька осіб у чорних візитках, військовій формі посідали за столики в куті, повні уваги до своїх запашних сигар і єдиної серед них юної пані.

— А ви казали, пане Стен, що німецьку музу знищила революція? — зауважив суб'єкт з гадючим значком на вилозі.— Знаєте,— провадив поважно він,— найкращі поети майже всі були свого часу революціонерами.

— Але вони, далекі, ставали кращими, як переставали бути революціонерами,— додав військовий, надрізаючи кінчик сигари з золотим паском. Він задоволено оглянув компанію, гордий із свого дотепу.

— Атож,— процідив крізь зуби пузатенький добродій, відтягаючи пальцем свій комірець, що душив його.— Порядок, республіка нам дала нових Гейне, дасть і нових Шіллерів. Ви гадаєте, художники, що все ще бавляться пролетарськими блузами, врешті теж не покинуть своїх дурниць? Побачите — покинуть. От, не вистачить фарб, а їхній бруд ніхто не купуватиме, запевняю, що й знаменитий Фроз почне малювати те, що нам потрібно, що я куплю, бо безштанькам нічого платити за непристойність на полотні, хоча б це був і художній шедевр! Правду сказав їхній же якийсь комуніст чи анархіст: "Свідомість визначає буття". А буття тепер я, ми!

Пані рухнулась, і електрика синьо-зеленими блисками відбилась на бганках її прекрасної сукні.

— Тато має рацію,— промовила пані, зиркнувши на оберста,— я певна, коли б і Йоганн Брайхер покинув своє дивацтво, з нього був би непоганий поет.

— О! Йоганн Брайхер! Виродок аристократичної фамілії! — з огидою в тоні промовив суб'єкт із значком на вилозі.— Будь ласка, пані Атта, не згадуйте хоч тут про цього дивака. Я певен, він зараз десь начиняє бомби.

Двері з гуркотом відчинилися, з'явилася нова компанія.

— А! Тойте! Гартшталь! — гукнув військовий, а пані навіть підвелась.

Тойте і Фріц Гартшталь нашвидку, запанібратськи поздоровкались й, не сідаючи, похапцем відпивали з малюсіньких філіжанок запропоновану їм каву.

— Тільки недовго, Фріц,— підвівши очі на юнака, промовила пані.— Пам'ятай, звідси ми просто їдемо до Шляймана. Сьогодні ж там асамблея...

— За півгодини, й уже! — веселим тоном гукнув Тойте, відходячи від іншого гурточка, де голоси злилися в гамір. Кілька душ оточили його і, жестикулюючи руками, почали щось доводити.

— Годі, панове! Не маємо часу! — гостро відказав Тойте і, повернувшись назад, гукнув: — Фріце! Ти перший!

У залі стало тихо, а згодом поет Фріц, витягнувши з кишені книжечку, почав повільно декламувати.

Оберстова рука закам'яніла в повітрі, а пузатий, роззявивши рота, захоплено дивився на запального поета. Пані блискавично кидала поглядом навколо, ніби шукаючи когось, хто б насмілився байдуже слухати чудові вірші її елегантного чоловіка.

Склавши руки на грудях і обіпершись на ріг стіни, недалеко стояв юнак, уважно слухаючи декламацію. На його обличчі грала тужна усмішка. Раптом він повернувся й зник у дверях бічної кімнати пивного відділу.

...Засідання не переривалось... Юнак сів на вільний стілець і відпив із напівпорожнього кухля пиво.

— Останнім питанням, товариші,— тягнув слова присадкуватий чоловічок,— це оголошення в газетах про явку Йоганна Брайхера до суду. Ви знаєте, верховний прокурор, тато нашого друга, склав йому нове обвинувачення за вірші, що закликають до повстання проти сучасного ладу. Поліція теж шукає... Як: чи з'являться йому, чи

уникнути буржуйської ласки?

Чоловік підвів очі і оглянув присутніх.

— Я гадаю, товаришу Найтель,— хрипким голосом почав старий Гартшталя,— що ми не визнаємо жодного їхнього суду...

— А звичайно? До чорта буржуйський суд? Хай силою беруть? — спалахнув юнак.

— Почекайте, почекайте, Лео, дайте батькові сказати,— лагідно звернувся до нього Найтель.

— Прошу мені,— підвівся Йоганн. Він пошкріб підборіддя, подивився на Гартшталя, що разом змовк, а потім, глянувши на Найтеля, сів, витяг з кишені складений папірець і, розгорнувши його, почав читати:

Ви, народи всієї землі!

Зривайте з себе ланцюги! Вперед! Прямуйте!

Німеччино: вперед! Повстань

Зі свого рабського сну!!!

Бий, барабане червоний,

Сурми червоні, сурміть!

Пролетарські штурмові колони,

Гуртуйтеся!!!

Руйнуйте ступниці палаців панів індустрії!

Увірвіться в закляті державні квартали!!!

Виборіть собі свій ґрунт!

Виборіть собі свої машини!

Виборіть собі свої фабрики!

Виборіть собі батьківщину!

Виборіть — нарешті — світ!!!

— Гадаю, досить,— обвів він поглядом присутніх.— Подаю пропозицію видрукувати сотні тисяч листівок чи одноденний часопис із цим і тим віршем, що за нього шукають мене, пустити по всій Німеччині. От і все.

Зчинився гармидер. Кожен хотів говорити. Височенний, з однією правою рукою велетень, перекинувшись через столик, басом, що приглушив гомін, вимагав дати йому слово в першу чергу.

Найтель, переступаючи з ноги на ногу, калатав ложечкою по склянці, закликаючи до порядку.

Виходили не всі зразу. Найтель натиснув грушу й попросив рахунок розплатитися.

Коли Гартшталя, Лео і Йоганн проходили через залу, раптовий вибух аплодисментів і вітальних вигуків спинив їх.

Тойте вклонився на всі боки. Він був сповнений щастя, усміхався й витирав хусткою лоба.

Обличчя старого Гартшталя нараз скривилось, ніби він уздрів щось жахливе, і він шарпнувся до виходу.

— Йо... Ле! — загукав Фріц, метнувшись до дверей.— Що ж це? Невже і

поздоровкатись не хочете? Рідні! — розпачливо промовив він, простягши обидві руки.

І коли він був зовсім близько й мав обійняти свого меншого брата, Лео щосили ляснув його по обличчю.

Фріц, здригнувши, схопився за щоку. Прикривши обома долонями ляпас, ніби боячись випустити цей дорогий подарунок, він повними туги й смутку очима дивився вслід колись близьким, рідним йому людям.

У залі на хвилинку запанувала тиша.

Розкішна пані охляло спустила руки, а на обличчі оберста заграла ледве помітна усмішка.